

Анотація

У статті надано огляд проблеми комічного у постмодерністських художніх текстах сучасних письменників Європи та США. Розглянуто базові характеристики постмодерністського художнього тексту, в тому числі, прийоми комічного – мовна гра, бурлеск, гротеск, пародія, іронія, центон, “чорний” гумор. Виявлено комічні елементи у постмодерністських жанрових формах.

Ключові слова: деструктивізм, інтертекстуальність, парадоксальність, постмодернізм, сміхова культура.

Аннотация

В статье представлен обзор проблемы комического в постмодернистских художественных текстах современных писателей Европы и США. Рассмотрены базовые характеристики постмодернистского художественного текста, в том числе, приемы комического – языковая игра, бурлеск, гротеск, пародия, ирония, центон, “черный” юмор. Выявлены комические элементы в постмодернистских жанровых формах.

Ключевые слова: деструктивизм, интертекстуальность, парадоксальность, постмодернизм, культура смеха.

Summary

The article presents a survey of the problem of comical in postmodernist literary works of modern writers of Europe and the USA. It focuses on basic features of postmodernist literary texts taking into consideration means of comic creation – play on words, burlesque, grotesque, parody, irony, centon, “black humour”. Comic elements in postmodernist genre forms are singled out.

Keywords: destructivism, intertextuality, paradoxality, postmodernism, humour culture.

УДК 82–32(477)

Юрчук О. О.,

кандидат філологічних наук,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКІ ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ

Багаторазове та варіативне вживання поняття “постколоніалізм” ще не стало поштовхом до зародження постколоніальних студій на теренах українського літературознавства. Наразі відомі поодинокі спроби осмислення української колоніальної спадщини та післяколоніальної перспективи. Найчастіше ці спроби існують не як виокремлене дослідження у річищі постколоніальних студій, а як дотичне до розгляду інших проблем. Про перспективність “сучасного психоісторичного дослідження в умовах постколоніалізму” [5, 3] писала Н. Зборовська; вживає поняття “колоніальний” щодо радянського періоду Г. Сивокінь.

Інколи українські дослідники вдаються до власної термінології: Т. Гундорова – “посттоталітарна свідомість”: “посттоталітарна свідомість виростає на ґрунті розвінчування офіційної правди. Саме посттоталітарне гетерогенне мовлення підриває офіційну свідомість і відкриває брехливість тоталітарної ідеології, зокрема тієї, яка дістала назву офіційної правди” [3, 177]. Можна припустити, що поняття “посттоталітарна свідомість” вкладається у межі постколоніальної термінології і є синонімом при розгляді літератури пострадянського періоду до словосполучення “постколоніальна свідомість”.

На проблемі застосування апробованих за рубежом концепцій та термінології наголошує В. Моренець. Не відкидаючи термінів “постколониалізм”, “посттоталітаризм”, “постімперіалізм”, він веде мову про потребу врахування специфіки української постколониальної ситуації. Дослідник стверджує, що “підкладання” українських проблем, пов’язаних із колоніальним періодом, під матриці зарубіжних теорій досить часто веде до “знецінення” трагічних ситуацій, що породила колоніальна система. При цьому він пропонує власну термінологію: “Ми ведемо серйозну розмову про літературу, і вся моя мета – *наполягати на визначальності такого чинника її саморозвитку у 2-й пол. ХХ ст., як “постгеноцидний стан”, що має свою вагу на кожному рівні художньої структури: від мовностильового і проблемно-тематичного через горизонт читацьких сподівань до критичної рецепції художнього слова та його семіотичної природи*” [7, 83]. Поняття “постгеноцидний стан” правомірне для деяких контекстів, але видається завузьким для української ситуації. Воно не враховує двох чинників, що визначали існування України як колонії – етноциду (знищення нації фізично й духовно) і ролі національної інтелігенції у просуванні імперського дискурсу.

В українських постколониальних студіях вживаються ще поняття “постмодерний постколониалізм” (М. Павлишин) та “національно орієнтований постколониалізм” (П. Іванишин). Кожне з них позначає авторське розуміння процесів, що відбуваються в Україні з прийняттям незалежності. За твердженням П. Іванишина, в українській науці існує два різновиди постколониалізму – постмодерний постколониалізм та націоцентричний постколониалізм. Дослідник постмодерний постколониалізм критикує за брак патріотизму, орієнтацію на імперіалізм у прихованій формі [6].

Складність входження постколониальних студій в український літературознавчий простір пов’язане ще й з розгортанням ґрунтовних українських постколониальних досліджень поза межами України. Масштабні та оригінальні інтерпретації все одно залишаються поглядом “збоку”, іманентно не зануреним в українську дійсність. Особливої уваги в цьому контексті заслуговують праці О. Гнатюк та М. Шкандрія.

Монографія О. Гнатюк “Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність” містить теоретичні положення та аналіз становлення української національної ідентичності з урахуванням текстуального матеріалу, що з’явився в Україні наприкінці ХХ ст. Авторка розкриває суть понять “нація”, “національна ідентичність”, “культурна ідентичність”, “традиція”, “модерність”. О. Гнатюк виявляє розуміння національного як уявного й сформованого в період модернізму, а також дискурсивного. В полі її аналізу – українські тексти 80-90-х років ХХ ст., в яких вона розглядає розгортання нативізму та вестернізації в українській культурі. О. Гнатюк, віддаючи перевагу вестернізації, недооцінює таке явище, як Житомирська прозова школа. Натомість схиляється до певної ідеалізації творчості представників угруповання “Бу-Ба-Бу”, особливо Ю. Андруховича [2].

Появу імперського чи антиімперського дискурсів М. Шкандрій найчастіше вмотивовує напівусвідомленим впливом політичної ситуації: “Накидання культурної гегемонії ми бачимо тут не як усвідомлену ідею, а як ідею, наявність якої автор, можливо, не зовсім усвідомлює; як ідею, що тьмяно бовваніє десь на задньому

плані, невидимо маніпулюючи уявленнями про владу та авторитет, визначаючи ставлення до нації, класу, статі, географії та історії” [8, 410]. З цього приводу автор монографії “В обіймах імперії” вживає поняття “сублімована інформація”.

Загалом в українських постколоніальних студіях варто осмислити явища “постколоніальна мистецька практика” (“постколоніальна література”), “постколоніалізм”, “постколоніальна теорія”.

Постколоніальна мистецька практика репрезентує “широкий спектр різностильових явищ, які привернули увагу публіки й критики новим трактуванням філософських, політичних, етичних засад сучасної цивілізації крізь призму історичного досвіду тих етнокультур, які досі були відсунуті на периферію як підпорядковані, маргінальні, дискриміновані” [1, 322]. Їй властиві політизованість, децентралізація, плюралізм, своєрідний психологізм (проблема подолання комплексу неповноцінності).

Під постколоніалізмом розуміють як період, що хронологічно збігається з часом розпаду колонії, так і загальне позначення всіх культурних явищ, що зазнали колоніальної деформації. “Енциклопедія постмодернізму”: “...”постколоніальне” позначає становище народів та регіонів, які були раніше колонізовані, передусім західними імперськими націями, а також вивчення матеріальних та культурних наслідків їхньої історії” [4, 323]. Таке трактування виражає лише один аспект постколоніальних досліджень – аналіз культури колонізованого народу, але не охоплює ще один напрям постколоніалізму – інтерпретацію імперського дискурсу в літературі колонізатора.

Українські філологічні постколоніальні студії мають системніше враховувати напрацювання постколоніальної теорії як сукупності ідей, поглядів, концепцій, орієнтованих на дослідження культурної спадщини колоніального минулого шляхом інтерпретації імперського та колонізованого дискурсів, їх взаємодії та взаємовпливів. Аналіз імперського й колонізованого дискурсів підпорядковується встановленню позиції автора, збереженню національного первня, переосмисленню відносин імперського центру та периферії, подоланню інфантильних уявлень про маргінальність колонізованої культури, посиленню децентралізації.

Послуговуючись постколоніальною теорією в українських реаліях, варто *чітко усвідомлювати минулий колоніальний статус України як “аморальне інше”*, без чого неможливо позбутися амбівалентної свідомості й виробити розуміння колоніального минулого як такого, що потребує деконструкції та реінтерпретації.

Погляд на українську історію в одноманітній площині за принципом “Україна – одвічна колонія”, щодо якої змінювався лише імперський центр (монголо-татарська, польська, російська імперії), спродукував стереотипне уявлення, що Україна не мислима поза імперським контекстом. Такий погляд прочитується в підручниках з української історії, де простір “Україна-колонія – імперський центр” міфологізовано як простір заледве не апокаліптичної боротьби добра й зла. Знайшлося місце в українській свідомості й прорадянській ностальгії, за якої Україна-колонія – братній народ, а СРСР – спільний проект “дружби народів”.

В українській постколоніальній дійсності діагностується три типи свідомості: проімперська (загравання з імперією шляхом підміни понять, на кшталт “колонізований” на “братній”, пропагування ідеї неможливості існування України без Росії та ін.) ностальгійна (сприйняття минулого як особливо вагомого часу, що реалізується, наприклад, через збереження імперської атрибутики), псевдопатріотична (амбіційне відкидання можливості визнання України колонією, за яким масковане вкорінене небажання, несприйняття Росії як імперії, незрозуміння її дій як агресорських щодо української нації). Вартим уваги є і провладний неокolonіальний дискурс, націлений на реінтеграцію українського в російське на рівні політики, економіки, культури. Усе це зумовлює ставлення до українського колоніального статусу або як до сакрального (особливо цінного для розуміння формування української національної ідентичності), або як до фікції (вигаданої з метою руйнування природної “дружби” українського та російського народів).

Постколоніальна доктрина має прочитувати минулий колоніальний досвід як “аморальне інше”, що потребує аналізу, але не має ставати пріоритетним. Таке прочитання змінюватиме ціннісну перспективу, актуалізуватиме віднайдення доколоніальної версії історії народу.

Постколоніальні практики, націлені на руйнування стереотипу розуміння імперського як значущого іншого, сприятимуть процесам самоідентифікації. Аналіз колоніальної парадигми, оприявленої парою “імперія – колонія”, в українській постколоніальній ситуації має враховувати й обернену реальність: вплив колонії на імперський центр.

Потребує коректив і ціннісний вектор “пригадування” минулого. Українська постколоніальна свідомість має базуватися на тому, що російська імперська експансія відбулася не через нездатність української нації до самостійності, а насамперед тому, що Росія потребувала українського контексту, завдяки якому вона долучалася до давньої європейської традиції та культури. Українська постколоніальна теорія покликана переконати, що українська культура була не завойована як тубільна, нижча, а “викрадена”, привласнена для підняття престижу імперії. Російська імперія, привласнивши більш розвинуту українську культуру, позбулася азійського, орієнтального статусу в очах європейських культур. Тому в контексті українсько-російських відносин безпідставні сентенції про деконструкцію імперської культури як універсальної.

Російська імперська парадигма ґрунтується на долученні Росії до європейської історичної традиції та розумінні своєї культурної вищості. Вона ґрунтується на занурених в український контекст двох міфів: 1) “Київська Русь” – колиска трьох братніх народів (що забезпечувало Росії входження в давній європейський простір); 2) культурна зверхність Росії над Україною.

Перший міф, попри його вкорінення в масову свідомість, деконструювали дослідження В. Белінського “Открытие Великоросси”, П. Білоуса “Літературна медієвістика” (“Зародження української літератури”), І. Діак “Україна-Росія” та ін. Відкидання російських зазіхань на період Київської Русі утворює українську історичну першість щодо російської. Крім того, Російська імперія втрачає бажаний

для неї європейський контекст, перетворюючись на державу з азійською національною парадигмою. Опиняється під сумнівом і її право бути “собирательницею земель русских”, тому що історичне право на цю імперську амбіцію переходить справжнім нащадкам Київської Русі – українцям.

Деконструкція міфу про російську культурну вищість має ґрунтуватися на усвідомленні базисної ролі української культури в розвитку культури російської.

Постколоніальна теорія акцентує *встановлення ідентичності через виокремлення значущості історичного доколоніального минулого народу*. Постколоніальні студії здебільшого орієнтовані на інтерпретацію колоніального досвіду. В українському контексті таке орієнтування формує безперспективне зачароване коло: “імперія – колонія – імперія”, де відсутній простір для утвердження національного позаімперського дискурсу; формується уявлення про українську націю, що вибудувала свою ідентичність у контексті колоніальної парадигми або всупереч їй.

За цієї ситуації українська постколоніальна теорія має зосередитися не тільки на колоніальному минулому, а й на доколоніальному етапі розвитку України. Усвідомлення значущості доколоніального розвитку українського народу, ствердження особливої цінності власного історичного минулого забезпечує подолання комплексу подвійної ідентичності – розірваності між своїм (материнським), що сприймається як рідне, але найчастіше меншшвартісне, та чужим, потлумаченим як елітарне вище.

Постколоніальна теорія забезпечує *подолання установки “змін без змін”, що реалізується через підміну понять*.

Усвідомлюючи, що національна культура – система знаків, у яких “прихована” інформація, що допомагає зрозуміти національне обличчя народу, імперія намагається притлумити значущість культурних знаків, що містять у собі зашифровану соціальну інформацію, забезпечують формування національної ідентичності. Принаймні дві моделі впливу працюють на імперські інтереси: модель “заборон” і модель “підміни понять”. Під час просування російського імперського дискурсу в українському культурному просторі було використано обидві моделі. В царській Росії переважала перша модель – “заборона”. Українська культура існувала в просторі різновекторних табу: щодо мови, книгодрукування тощо. Модель “підміни понять” використовувалася в радянській імперії. Радянська ідеологія не декларувала свою націленість знищити українську культуру, але замінювала українські національні знаки на імперські: спочатку на рівні переназивання, далі – наповнення їх внутрішнього змісту імперськими настановами, маркерами. За рахунок переназивання явищ культури відбулося вписування їх до імперської національно-знеосібної парадигми (Т. Шевченко нібито закликав повстати не супроти **російського** як **імперського**, а супроти **російського** як **самодержавного**).

Царська модель “заборон” була не настільки небезпечною, як у своїх наслідках радянська “підміна понять”, утиски української культури викликали спротив, створювали перспективу для розгортання антиколоніального руху, а система “переназивання” не викликала застереження: знаки національної

культури не зникали, були зримі й декларативно схвалені імперською ідеологією, тому начебто не потребували захисту. Довготривала ситуація “переназивання” спричинювала остаточну підміну понять, витіснення імперськими смислами національного внутрішнього змісту культурних знаків.

З отриманням незалежності усвідомлюється потреба повернення українській культурі знакових явищ, постатей, текстів. Задля цього обрано шлях, апробований імперською ідеологією – переміна знаків (“переназивання”, “підміна понять”), коли імперські маркери стали замінювати на національні без деконструкції імперського смислового наповнення культурного знака. Українська культура, реставруючи свою національну сутність, вдавалася за посередництвом до імперського дискурсу.

Процес “змін без змін” було проголошено в 90-і роки ХХ ст. У серпні 1990 року на першому конгресі Міжнародної асоціації українців зіткнулися дві позиції: О. Гончара, що виражала прагнення змін без руйнування системи, та Ю. Шевельова, який застерігав, що під маркером змін можуть творитися нові викривлені тлумачення.

Підміна понять у постколоніальних умовах призводить до знецінення національних культурних знаків. У ситуації неосмисленого перейменування вони втрачають свою актуальність, набуваючи ознак реставрованого артефакту, непотрібного новій національній свідомості. Відкидання перейменованого знака не провокує появи нового, а спричинює ефект порожнечі, яка потребує заповнення і заповнюється неоімперським змістом. Національний культурний знак стає об’єктом маніпуляції, під час якої він десакралізується, переноситься зі сфери високої культури в сферу масової (тексти О. Бузини). Така “гра” з національною культурою є не просто маніпулюванням, а проімперським маніпулюванням, оскільки повернутий національний знак у коло загального зацікавлення втрачає свою цінність як елемент формування української національної ідентичності.

Постколоніальна теорія аналізує колонізаційні процеси не тільки як наслідок агресорських імперських дій, а й колабораційних. Прочитання та вмотивування колонізаційних процесів в Україні тільки з погляду звинувачення Російської імперії програшне. Варто розглядати українсько-російські відносини і як внутрішній програш українського, коли національна еліта долучилася до впровадження імперського дискурсу.

Український колабораціонізм має тривалу історію, початком якої стали події, пов’язані з Полтавською битвою, коли козацька більшість не підтримала намагання гетьмана Мазепи позбутися імперії. Пізніше українська інтелігенція стала на бік Петра I, застосовуючи імперський маркер “зрадник” щодо гетьмана та щорічну анафему Мазепі. Від цих подій український колабораціонізм отримав національний варіант називання – “кочубейство”. Базований він на свідомому обиранні українською інтелігенцією колаборації з імперією, що може бути вмотивована установками: “це тимчасово” (співпраця з агресором визнається як тимчасовий стан); “мені байдуже” (компроміс з імперією викликаний національною байдужістю); “мені це потрібно” (колаборанти реалізують власний потяг до влади). Ці настанови відповідно формують і моделі поведінки: “маргінальність” (реалізує перші дві, коли співпраця, що затяглася, та “хуторянська” байдужість

фіксуються у розумінні власної нації як такої, що немислима поза імперським контекстом); “фаворитизм” (включення в імперську систему задля забезпечення особистого потягу до влади). Обидві моделі, попри відмінність настанов, провокують однаковий результат – ідентифікацію з імперським, за якої дихотомію “ми – вони” розбавлено третьою позицією “ми як вони” (нація – колаборант – імперія).

У постколоніальних дослідженнях важливе *встановлення авторської позиції у тексті*. Аналіз тексту з огляду на присутність у ньому авторської свідомості враховує, що будь-яка нарація амбівалентна, є “дволиким Янусом” (Гомі К. Бгабга), тому автор не може отримати однозначний маркер – “національний герой” або “ворог”. Автор у тексті – обов’язково “у масці”, визначеній обраною ним ідеологічною стратегією (колоніальною, антиколоніальною чи постколоніальною). Автор “у масці” не тотожний авторові-біографічній особі. Маска – це трансформація авторської біографії, що вивільняє комплекси, породжені колоніальною ситуацією.

Авторська свідомість неоднакова в різні епохи. Аналіз постаті автора в контексті дискурсу “імперія – колонія” виявляє генезу апробованих, закріплених моделей реагування на колоніальний стан. Це засвідчує не так повноцінну зміну авторської свідомості в різні періоди, як модифікацію ролей-реакцій на імперський досвід. Авторська свідомість у межах постколоніальної теорії – явище не виняткове й неповторювальне, а здатне виринати в різночасових нараціях, модифікуючись.

Постколоніальна теорія при аналізі тексту враховує і можливу ідентифікацію автора з “Іншим”. Він обирає позицію “промовляння чужого/імперського тексту”. Така ситуація найчастіше зумовлена “механізмом самозахисту”, реалізується як процес подвійної маргіналізації національного колоніального мовлення, коли не тільки імперія відштовхує невідповідні для неї дискурси, але й колонізований суб’єкт підігрує імперським бажанням, підлаштовуючи власну нарацію під її запити.

Отже, прочитання історії української літератури крізь призму постколоніальної теорії – шлях зруйнування стереотипів, що забезпечували розуміння імперського як значимого в розвитку національної культури, творення перспектив для нової ціннісної настанови, за якою колоніальний статус розумітиметься як “аморальне інше”, що потребує реінтерпретації, а встановлення ідентичності здійснюватиметься через виокремлення вагомості історичного доколоніального досвіду.

Література

1. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 430 с.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2005. – 264 с.
4. Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.
5. Зборовська Н. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури : [монографія] / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
6. Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація: основні теоретичні та прагматичні аспекти : [монографія] / П. Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 2005. – 308 с.

7. Моренець В. Голос у пустелі / В. Моренець // Слово і час. – 2006. – № 4. – С. 80–83.
8. Шкандрій М. В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій. – К., 2004. – 496 с.

Анотація

У статті увага була зосереджена на розрізненні й тлумаченні понять “постколониальна мистецька практика” (постколониальна література), “постколониалізм”, “постколониальна теорія”. Українські філологічні постколониальні студії мають фокусуватися на понятті “постколониальна теорія”, яке є узагальнюючим для сукупності ідей, поглядів, концепцій, що орієнтовані на аналіз культурної спадщини колониального минулого шляхом інтерпретації імперського та колонізованого дискурсів із позиції їх взаємодії та взаємовпливів.

Ключові слова: колониалізм, імперія, колонія, антиколониалізм, постколониалізм.

Аннотация

В статье внимание было сосредоточено на различии и интерпритации понятий “постколониальная художественная практика” (постколониальная литература), “постколониализм”, “постколониальная теория”. Украинские филологические постколониальные исследования должны фокусироваться на понятии “постколониальная теория”, которое является общим для совокупности идей, взглядов, концепций, ориентированных на анализ культурного наследия колониального прошлого путем интерпретации имперского и колонизированного дискурсов с позиции их взаимодействия и взаимовлияния.

Ключевые слова: колониализм, империя, колония, антиколониализм, постколониализм.

Summary

The article focused on the distinction and interpretation of the concepts of “post-colonial artistic practice” (post-colonial literature), “post-colonialism” “post-colonial theory”. Ukrainian Philology postcolonial studies should focused on the concept of “post-colonial theory,” which is a summary for a set of ideas, beliefs, concepts, focused on the analysis of the cultural heritage of the colonial past by interpreting the imperial and colonized discourses position of their interaction and mutual influence.

Keywords: colonialism, empire, colony, anticolonialism, post-colonialism.